

РЕЦЕНЗІЇ. КОНФЕРЕНЦІЇ

Віктор ВОЙНАРОВСЬКИЙ

WANDALOWIE. STRAŻNICY BURSZTYNOWEGO SZLAKU. KATALOG WYSTAWY –
LUBLIN-WARSZAWA: WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ,
2004. – 374 С., ІЛЛ. – ОГЛЯД-РЕЦЕНЗІЯ

Вандалізм – безглузде знищення культурних і матеріальних цінностей.
Вандал – легендарний князь слов'ян, нащадок Словена, дід Буриvoja. Його ім'я символізувало зв'язок слов'ян з германськими племенами вандалів.

Загальнопоширена енциклопедична довідка

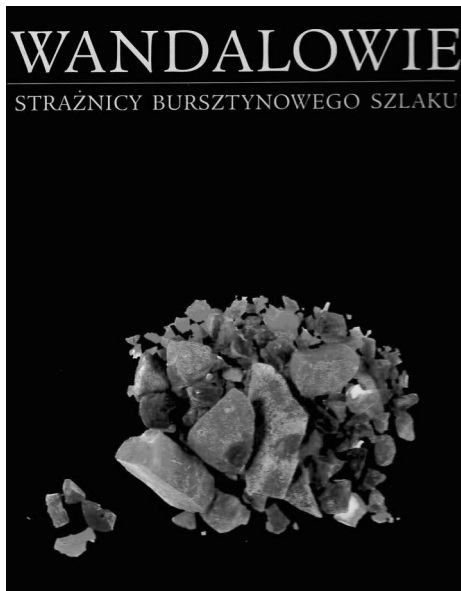

Рис. 1. Титульна сторінка видання “Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. Katalog wystawy – Lublin-Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej”
Fig. 1. Tittle page of publication “Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. Katalog wystawy – Lublin-Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej”

Протягом останніх років десятки польських археологічних видань збурували у мене наукову заздрість. В черговий раз “жовч зіграла”, коли взяв у руки розкішний том “Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku”. Ця книга – збірник статей і каталог однойменної виставки – лише один із наукових заходів, які супроводжували виставку в Археологічному музеї у Варшаві в березні – червні 2004 р. На жаль, лише обмежене коло науковців з України – гостей польської столиці у ці дні – мали можливість познайомитись власне з виставкою старожитностей Польщі пізньолатенського і римського часу. Взагалі одиниці українських археологів могли побачити і попередницю варшавської виставки – експозицію з вандалських старожитностей в замку нижньосаксонського Центру замкової культури пізнього ренесансу в Беверні, що мала місце роком раніше і проходила в рамках міжнародного проекту “Вандали – їх князі, еліта, воїни і купці”. Буде жаль, якщо ця виставка, що, безумовно, експонуватиметься за межами Польщі, повторить шлях ще однієї своєї попередниці – виставки “Готи. Скарби східних готів”, що з тріумфом пройшла і в Скандинавії, і в Німеччині, і в Італії, але не в Україні.

Жаль, бо в українських землях лежить великий пласт історії як вандалів, так і готів. До того ж, обидві виставки склались і з колекцій з території України, надбаних в міжвоєнний період, а також під час сучасних досліджень і наданих українськими інституціями. Також жаль, що нічого подібного до “Wandalowie” значно багатші на збірки археологічні заклади України не спромоглися.

Добре, що хоч є можливість познайомитись з каталогом артефактів з території Польщі III ст. до н. е. – V ст. н. е.: культур пшеворської, богачевської, вельбарської, любочицької, пізньогерманської. “Wandalowie” виходять за рамки каталогу виставки, авансованого на титулі. Видання складають 15 статей і 4 публікації-додатки (усього 15 авторів), згруповані у два масиви – “Вандали” і “Сусіди”, а також власне повний каталог (близько 2 тисяч артефактів, що походять з 30 музеїв та наукових інституцій), список публікацій матеріалів з широко досліджених пшеворських могильників та список основної літератури, присвяченої різним

категоріям речей, що формують виставку: прикрасам, елементам одягу, зброї, кераміці, імпортам. Знахідки в каталозі подано якнайповніше: місцезнаходження, опис, датування, культурна належність, місце зберігання, література, а також фото (при потребі – й рисунок). Публікації супроводжені 491 (!) кольоровою ілюстрацією.

Цікавими, з широкими аналітичними викладками є статті Є. Колендо “Античні письмові джерела про найдавніші діяння вандалів”, К. Чарнецької “Поховальний обряд носіїв пшеворської культури” та “Аристократи бурштинового шляху: правителі, вожді чи жерці”, дві статті П. Лучкевіч та Б. Контни про пшеворське озброєння за римської доби та часів Великого переселення народів, С. Дуціна “Зброя і спорядження римських легіонерів в перших століттях н.е.”, М. Стасяк-Циран “Ліпна кераміка вандалів”. Історії дослідження пшеворської культури та окремим періодам її 600-літнього існування присвячено статті А. Коковського “Вандали – лугії – пшеворська культура”, М. Мачинської “Занепад пшеворської культури”, Є. Стржельчика “Вандали на дорозі до Африки”. Сусіди вандалів – готи, балти, бургунди, герули характеризуються в статтях А. Коковського, В. Новаковського, Б. Неза-бітовської. Окремі аспекти житлобудівництва, господарювання, поховального обряду, озброєння, що розглядаються в публікаціях М. Ющинського, М. Стасяк-Циран, Х. Лейбера, Л. Бергхе, доповнюють загальну картину історії й діянь вандалів та їх сусідів в доримський та римський час. Спробам скульптурного та барельєфного показу вандалів на виставці (скульптори П. Зеленьк, З. Станух, Р. Черняк) присвячена замітка А. Коковського у фіналі збірника.

Узагальнюючими, найбільш широкими за проблематикою статтями тому “Wandalowie”, є дві статті “автора концепції і сценарію виставки” (с. XVI), директора Інституту архео-логії університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (до речі – інституції, яка разом зі співробітниками Археологічного музею у Варшаві та Музею в Замосці була автором і промотером виставки) проф. А. Коковського: “Пшеворська культура – історичний нарис” [с. 25-85] та “Готи між Балтикою та Чорним морем” [с. 225-252]. Ці дві роботи, загалом, є синтетичною думкою і переконанням як цілого колективу археологів, зайнятих у створенні й пропагуванні виставки “Wandalowie”, так, у значній мірі, перекликаються із загальним науковим кредо польських археологів – спеціалістів з етнокультурної історії латенської доби й римського часу. Основні переконання автора (-ів) у цьому питанні вийшли за межі археології, стали загальнонауковими (див., наприклад: R. Kaczanowski, J. Kozłowski. *Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.)* – Kraków, 1998, s. 209-352, що відкриває грандіозну науково-популярну серію “Велика історія Польщі”), а також ідеологічними та політичними аксіомами. Свідчення цього – поширення цих ідей через музейні виставки (культурні й просвітницькі масові заходи), їх популяризація не лише в Польщі, а й, не менш інтенсивна, за її межами. Як відомо, музейна експозиція зі стародавньої історії повинна насамперед відверто і прямо відповідати на питання – хто це? Тут не прикриєшся туманним “носії пшеворської культури”. Якби цієї виставки не було, її, мабуть, варто було б витворити, щоб, накінець, чітко сформулювати відповідь на питання: хто такі вандали, готи, праполяки?

Широке поширення ідей виставки засвідчує й рецензоване видання, де наукові публікації супроводжуються дуже великою кількістю високоякісних карт, фотографій, реконструкцій, що є, насамперед, хорошою ілюстрацією науково-популярних й освітніх видань з історії Польщі рубежу ери, але з наукової точки зору (немасштабовані, без необхідних перерізів і профелів) – недостатньо інформативних. Про політичне значення виставки і каталогу свідчать й наведені в останньому відгуки президентів РП й ФРН А. Квасневського та Й. Рау – патронів цього заходу (“Німці й поляки можуть трактувати історію вандалів як частину спільної історії”, “1 травня 2004 р. Польща стане членом ЄС... Сприятиме цьому і сьогоднішня виставка”), а також представників науки, культури, бізнесу. Тобто, головні постулати цих засадничих статей А. Коковського стають загальнонауковими, загальнокультурними, загальноосвітніми, а також – політичними й ідеологічними переконаннями наших сусідів. Якими ж є ці основні висновки з етнічної історії Польщі рубежу ери в розумінні польських колег? (Що винесе глядач і читач після ознайомлення з виставкою і каталогом “Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku”?)

1. Пшеворська культура з розвинуеного етапу свого існування – гомогенна. Її єдині носії – вандали, що швидко перетравили рештки кельто-германського населення попереднього часу. Вандали, звичайно, германське плем'я, до того ж “своїм походженням пов'язане не зі Скандинавією (батьківщиною германців), а з континентом” [с. 53]. Історія Польщі II-III ст. до н. е. – V ст. н. е., в основному – історія германського племені вандалів.

2. Вельбарська культура теж моноетнічна, її носії – германські племена готів, що потіснили вандалів. Черняхівська культура – східне, а Синтана де Муреш – південно-східне породження вельбарської культури (готів, лише “окультурованих”, “натуралізованих” – с. 241), яка “в контакт з сарматами, даками, іншими невідомими за іменем “східними” народами, під впливом Римської імперії змінила своє лице” [с. 229]. Культури черняхівська та Синтана де Муреш є “локальними культурами готського кола” [с. 242].

3. Слов'яни у Польщі – алохтони [с. 251], з'явилися на польських землях не раніше рубежу V/VI ст. [с. 79, 251].

Така концепція етнокультурної історії Польщі останньої чверті I тис. до н.е. – першої половини I тис. н.е. могла стати загальноприйнятною, якби, на наш погляд, були дотримані наступні умови дослідження і було дано відповіді на наступні питання.

1. Який етнос стоїть за поняттям “розмаїті племена” [с. 26], на зміну яким прийшла пшеворська культура? Чому пізньо- чи постлужицькі або постпоморсько-кльошові племена не могли ввійти в склад пшеворської культури, навіть стати її основним субстратом? Чому серед них не могло бути протослов'ян?

2. Куди у Польщі в часи формування пшеворської культури поділось кельтське населення, вплив якого (великі залізобудівні центри, зброя і військово спорядження, техніка виготовлення і оздоблення посуду, його асортимент, кружальний посуд, фібули, окремі важливі риси поховального обряду – с. 26-29) на пшеворську культуру був колосальним? Чому кельти й кельтизоване населення допшеворського часу не могли ввійти як впливові етнічні групи в склад поліетнічної пшеворської культури (тим паче, що масовий германський наплив зі Скандинавії на південь почався пізніше, у кінці I тис. до н. е.)? Якщо не могли, то через кого вони передали в пшеворську культуру цю “кельтську вуаль” і хто був причиною проявів в ранньоримський час у Східній Європі “кельтського ренесансу”? Чому вандали не могли лише очолити й сконсолідувати місцеве як германське, так і негерманське населення, бути тут лише військовою й політичною верхівкою, як, наприклад готи в “державі Германаріха” чи варяги в Київській Русі? З цієї точки зору легше пояснити всю різноманітність, мозаїчність пшеворської культури.

3. Що є археологічним відображенням вандалів? Більшість рухомих артефактів пшеворської культури (посуд, прикраси, зброя, аксесуари) – кельтські чи римські, або мають в їх середовищі прототипи. До того ж, ні зброя, ні ювелірні вироби не є етновизначальними.

Будівлі пшеворської культури – наземні й заглиблені – теж мають відповідники в культурах попереднього часу чи в загальногерманських культурах. Та й досліджені вони абсолютно недостатньо. Ще гірша ситуація у вельбарській культурі: кількість відкритих тут поселень становить ледве 9 % від кількості відкритих могильників культури (відповідність розкопаних споруд і поховань – така ж) [с. 231].

Поховальний звичай пшеворців – різнотипові трупоспалення, що теж мають аналогії в ряді попередніх і синхронних культур. Навіть такий типовий пшеворський звичай захоронення зі зброєю та її пошкодження – кельтський.

4. Вандальський та готський “стиль” визначається в абсолютній більшості за артефактами з могильників. Могильниковий матеріал пшеворської культури порівнюється з могильниковим же матеріалом вельбарської культури, останній – з матеріалом з некрополів черняхівської, Синтана де Муреш чи карпатських курганів культури...

На наш погляд, тут криється важлива методична помилка, засвідчена нами і для інших аналітичних робіт з цієї проблематики. [Войнаровський, 2002а, с. 691]. Поселення цих культур або вивчені недостатньо, або поселенський матеріал у порівнянні з поховальним показує досить відмінну культурну картину. Серед поховань фіксуються насамперед могили зі зброєю,

великим набором прикрас – тобто, власне вандалські (часто цей поховальний інвентар виявляється випадково, багато речей втрачається). Прості, ямкові, поховання з незначними рештками кремації (негерманські в масі) фіксуються значно гірше (як випадкова знахідка, що не має цінності, археологічно взагалі не засвідчуються). Це робить статистику пшеворського й вельбарського поховального обряду малодостовірною. Власне “багаті” речі з вандалських поховань надають усій пшеворській культурі вандалського (германського) забарвлення, але не можна цю культуру зводити до одного “кольору”. До того ж, супроводжуючий поховання матеріал є поховальним інвентарем, тобто не повсякденним, специфічним або й виготовленим виключно для захоронення.

Методика розкопок могильників до- і ранньоримського часу, де абсолютно домінують трупоспалення, та некрополів пізньоримської доби з переважанням інгумацій – недосконала, вона не фіксує справжньої кількості трупоспалень (особливо ямкових та плитких, з розсіяними кісточками), не дає істинної статистики співвідношення різних типів кремацій і кремацій та інгумацій. А саме в різноманітності, багатотиповості поховального обряду, в його бірітуалізмі, насамперед, криється свідчення поліетнічності населення, що залишило ці могильники. Усі розглядувані в проблемі “вандали” археологічні культури відзначаються саме різнотиповістю поховань: кремації й інгумації, трупоспалення в урнах, ямах, ровиках... (див. статтю К. Чарнецької в рецензованому збірнику), що швидше є етнічною ознакою, а не лише більшим чи меншим набором поховального інвентаря та його цінністю (соціальна й майнова ознака). Саме серед трупоспалень (а їх справжня кількість в культурах латенського й римського часу, очевидно, на порядок більша від зафіксованих нині – Войнаровський, 1998, с. 321-322) слід шукати могили слов’ян.

5. Чому вельбарці (готи, германці) проти пшеворців (вандалів, теж германців) вели тотальну війну – на повне витіснення (“кинуті цвинтарі, знищені селища, закопані скарби римських монет – очевидні сьогодні сліди гвалту і страху перед чужинцями” – с. 236) чи, навіть, винищення (теза А. Коковського про відсутність на деяких територіях саме такого протистояння – с. 237 – є досить цікавою, але потребує ще багатьох підтверджень) ? Іноді, можливо, готи опускались навіть до грабунку залишених пшеворцями могил [с. 242] – ще один доказ малоінформативності при оперуванні рухомим матеріалом римського часу. Такої ненависті ми не засвідчуємо у готів проти будь-якого іншого германського племені. Єдиною потугою, що здобували таку готську неприязнь, були іногородці – даки (згадай повну евакуацію Дакії в 255-258 рр. перед вторгненням туди готів), слов’яни (гото-антські війни кінця IV ст., долю Божа та його старійшин) тощо.

6. Чому ми спостерігаємо етнічні змішання і воєнно-політичні союзи готів (вельбарців) з іншими германськими групами, але нам майже не відомі спільні гото-вандалські поселення чи могильники (наведені на с. 81 та 237 випадки такого співжиття – поодинокі)? Чому вельбарські селища від пшеворських в зоні їх змушеного контакту відділяла 50-100-кілометрова нейтральна незаселена смуга (зона відчуждження) [с. 46-47] ? Подібно у свій час вандали дистанціювались (“кількадесятикілометрова смуга”) від чужих їм бастарнів – не так етнічно, хоч і це мало місце як “культурно й емоційно” [с. 30] (бастарни, безумовно, не лише етнічні, а й політоніми, що накриває багато різних за походженням племен – Войнаровський, 1999, с. 141). Така нейтральна зона нами відмічена [Войнаровський, Марцинюк, 2004, с. 57-58] і в місці контакту вельбарської культури зі слов’янською, очевидно, групою пам’яток черняхівської культури (тип Черепин) в зоні Малого Полісся на південному краю Волинської височини, від Сокаля – Белза – Червонограда (Кристинополя) аж до Ріпнева (верхів’я Західного Бугу) – понад 40 км незаселеної в пізньоримський час території, що абсолютно контрастує зі значною густотою пам’яток із суміжних територій – вельбарських Волині та черняхівських Буго-Дністровського межиріччя [Козак, 1992, с. 126; Баран, 1981, с. 18-19].

Водночас, ми, вслід за Д. Козаком [Козак, 1992, с. 135], відмічаємо аналогічне відмежування готів і слов’ян: не існує жодної спільної гото (вельбарсько) – слов’янської (постзарубинецької, зубрицької) пам’ятки в зоні їх контакту. Більше того, ми вже писали про можливу масову руйнацію слов’янами готських поховань з тілопокладеннями (помста чужакам,

гнобителям) в ході готів-антської війни кінця IV ст. чи одразу після відходу готів на захід [Войнаровський, 1998, с. 318-342]. Нехіть готів до союзів з іноrodцями відмічаємо на прикладі відсутності готів-дакійських чи готів-іранських пам'яток. Водночас, існують десятки спільних пшеворсько-дакійських та пшеворсько-постзарубинецьких (та й пшеворсько-дако-зарубинецьких) селищ і могильників: Неполоківці, Бернашівка, Велика Слобідка I, Черепин, Оселівка, Чорнівка, Добринівці, Василів у Подністров'ї, Гірка Полонка II, Загаї II, Пасіки-Зубрицькі на Волині [Тимошук, Никитина, 1978, с. 88-94; Козак, 1992, с. 110-118; Войнаровський, 1999а, с. 189-216]. У той час, безперечно, союзи (воєнні, політичні) насамперед об'єднували одноетнічні групи. Безперечним є й інше: слов'янський елемент в зарубинецькій культурі, як і в пшеворській, мав місце [Максимов, 1982, с. 164; Седов, 1979, с. 62,71]. Чи зарубинецько-пшеворські старожитності не могли бути фактом єднання насамперед слов'янських племен зі сходу (зарубинці, тісними сарматами) зі слов'янськими ж групами із заходу (пшеворська культура, її східний, вісленський варіант, гонимий готами)? Можливо, що обидві групи мали пласт спільної території й спільної історії ще в I тис. до н. е., ще до приходу германців [Седов, 1979, с. 51,71]? Чи V-VII ст. н. е. – не час, коли йшов зворотній процес слов'янізації (реколонізації) старих праслов'янських земель в Середній Європі? Чи не тому цей процес йшов доволі легко, що вціліле в Польщі місцеве слов'янське в масі населення (та й окремі кущі германського) не опиралось приходу нових слов'янських груп?

7. Чи можна черняхівську культуру і культуру Синтана де Муреш вважати культурами “готського кола” (с. 229 і далі)? Для порівняння: пам'яток вельбарської культури – 900, черняхівської та Синтана де Муреш – далеко понад 4000 (одних важковловимих ґрунтових могильників – більше 500). Носіями останніх, крім прийшлих готів, є слов'яни, фракійці, іранці, що в масі становлять більшість усього населення, а окремі регіони – Галичина, Причорномор'я – були зайняті виключно автохтонами. Що насамперед відзначає зовнішній вигляд цих культур? Безумовно, римська, а не готська, “вуаль” – перелік римських запозичень варварами був би досить довгий як для цієї публікації.

Готи, безперечно, були спільним етнічним компонентом і вельбарської культури (й масломенчеської групи), і культур черняхівської та Синтана де Муреш. Але такою ж спільною складовою цих культур були і сармати (роль останніх тут, на наш погляд, ще недостатньо поцінована). Чому ці культури не назвати культурами “сарматського кола”?

Якщо черняхівську культуру вважати культурою “готського кола” (з-за готів у її складі?), то куди віднести чи не ідентичну їй (виключення – курганний тип поховання як, вважаємо, лише один з видів поховального обряду носіїв культури і то лише її частини – див. далі) культуру карпатських курганів (деякі дослідники небезпідставно вважають її локальним варіантом черняхівської культури), де готів, очевидно, не було ?

Носії цих культур входили в пряму, васальну чи данницьку залежність від прийшлих готів, але свою матеріальну і духовну культуру вони формували самостійно, на власних традиціях, широко запозичуючи римський досвід і загалом знаходились на значно вищому економічному й матеріальному щаблі, ніж готи. Навпаки, можна виходити на заключення про черняхівську культуру не як похідну культуру, а про її надкультурний, протоцивілізаційний характер [Приходнюк, 1994, с. 61-68].

Власне черняхівські пам'ятки, а також Синтана де Муреш, культура карпатських курганів, масломенчеська група, можливо, лише складові такого вищого утворення – черняхівської культурно-історичної області, черняхівської протоцивілізації. Остання не лише легко розчинила в собі готський елемент, але справила великий вплив на вельбарську культуру її цецельського етапу (Польща, Волинь), де під її впливом у побуті і поховальному обряді готів поширились кружальний посуд, римські імпорти – монети, амфорна тара, скло тощо. Тобто, подібно до того, як в останніх століттях до н.е. населення розглядуваних територій формувало культуру латенського кола, так в першій половині I тис. н. е. – культури кола провінційно-римського.

Відомо, що готи були дуже традиційні в матеріальній культурі (великі будинки, власні технології залізобудування й металообробки, домінування ліпного посуду тощо), зберігали етнічні

особливості й цурались римських впливів (але не скарбів з римських речей), тому відносно легко визначаються в матеріалі з поселень та могильників. Чому ж вельбарська культура, перемістившись на південь, “швидко змінила свій вигляд” [с. 229], у той час як вельбарські пам’ятки Польщі та Західної Волині у той же час не змінилися? Де поділись кам’яні конструкції готських могил першої чверті I тис. н. е., широко поширені в низинних районах Помор’я, але майже не відомі навіть в Подністров’ї, де каміння – достатньо і розкопувалось два десятки черняхівських некрополів? Куди поділись великі кам’яні круги, так широко представлені на могильниках в Кашубах та тому ж Помор’ї? Адже вони – “один з основних готських атрибутів”, мали велике суспільне, соціальне значення (обереги, тотеми, требища) – с.231-232. Те ж саме стосується і курганів вельбарської культури. Усе це результат того, що у I-II ст. вельбарська культура (любовідська фаза) була гомогенною, готською, такою залишалась у III-IV ст. в Польщі та на Волині, звідки витіснила всіх іногородців, але з рухом на південь вона розчинилась (у різній мірі) в чужоетнічному морі і перестала в новоокупованих районах бути вельбарською культурою. Тут склались уже інші археологічні культури. “Держава Германаріха” була, вочевидь, етнічно не германським протодержавним утворенням, як раніше “Велика Скіфія” – не скіфським, чи пізніше Велика Болгарія – не булгарським і в якій готи (скіфи, булгари) – лише германські (іранські, тюркські) острівки у морі місцевому (в масі слов’янському).

Для остаточного вирішення питання про етнічне наповнення культур „готського кола” потрібна широка порівняльна характеристика вельбарської культури зі “східними” культурами по усіх напрямках. Тут не підходить нинішня статистика, коли готський матеріал вельбарської культури порівнюється, аналізується з лише готським матеріалом черняхівської культури. Черняхівська культура – не вельбарська. І це видно в житлобудівництві, виробництвах, господарюванні (на жаль, усе це, добре відоме на матеріалах черняхівської культури, має мало вельбарських відповідників для порівняння). “Зміст” рецензованого каталогу яскраво це підтверджує: тут зовсім немає статей про житлобудівництво, виробництва, землеробіток у носіїв пшеворської чи вельбарської культур, хоч побіжні висновки наводяться. Видно це і на матеріалах поховального обряду черняхівської культури – значно ширшого, глибшого, різноманітнішого, ніж вельбарський.

До того ж, археологічні культури – поняття штучні. Археологічна культура є умовною, визначеною самими дослідниками, категорією [Колпаков, 1990, с. 14-26]. Вона визначається сукупністю рис (археологічні артефакти), які є специфічними, неповторними і чим одна АК відрізняється від попередніх, синхронних і наступних АК. Вельбарську культуру з її сумою неповторних ознак слід сприймати як вельбарську, а черняхівську – як черняхівську. Інакше запутаємось у визначеннях типу “пам’ятки вельбарсько-черняхівські”, “черняхівсько-вельбарські”, “черняхівські з вельбарськими рисами” – усе це етапи поглинання черняхівською культурою ще одного, на цей раз – остготського елемента.

Кілька зауважень поза проблемою етнічної історії польсько-західноукраїнських земель в пізньолатенській і римській часи.

Як одну з найважливіших рис новоствореної пшеворської культури, що чітко відділяє її від попередньої поморської, А. Коковський називає зміни у господарці пшеворських племен: впровадження нових технологій, поява потужних залізобудівних центрів, розлогих поселень тощо [с. 26-27]. Але, 1) як зазначалось дослідником [с. 26-28], якраз технологічні новинки в пшеворській культурі мають чітке кельтське, а не германське забарвлення, 2) як відомо, зі змінами економічної й політичної ситуації змінюється й матеріальна культура та виробничий потенціал населення, що етнічно не мінялось: на більш пізньому, цецельському етапі, вельбарська культура етнічно не змінилась, а матеріальна культура, економіка, виробництво – змінилися кардинально (тому що з’явилися римський ринок, попит на сировину, грошовий обіг). Чому ж у носіїв постпоморських (ранньопшеворських) пам’яток не могла змінитись матеріальна культура в нових умовах останньої чверті I тис. до н. е.? Адже витворилась в нових умовах унікальна провінційно-римська черняхівська культура, змінилась зовнішньо праязська культура зі зміною економічної ситуації й політичної стабілізації на рубежі VII-VIII ст. і

перетворилась у більш високу культуру Луки-Райковецької, хоч це два етапи розвитку єдиної слов'янської ранньосередньовічної культури.

До того ж, землеробство, скотарство, ряд виробництв, що базуються на сільськогосподарській сировині, є, як відомо, ландшафтними, залежать від клімату, ґрунтів, сировинних покладів, гідроресурсів (про що побіжно і зазначає А. Коковський), а також – політичної ситуації, попиту, наближення до ринків і тому можуть бути різними і знаходитись на різній ступені розвитку в різних регіонах однієї культури, зайнятих представниками одного етносу. Тому ні зміни в господарстві, ні зміни у виробництві не можуть виступати етно- й культуровизначальними ознаками (на відміну від духовної культури чи поховального обряду, зарахованих А. Коковським до таких ознак далі – с. 28-29). Справедливим тут є афоризм, наведений дослідником: “Нові часи – нова мода” [с. 28].

Цікавим є визначення А. Коковським як бастарнського “місця принесення жертв” унікальної пам'ятки в Янові Любельському [с. 31-33]. Тут, глибоко у лісі, серед розлогих боліт, на піщаному підвищенні площею 15 га, прямо на поверхні було підібрано сотні бронзових і залізних предметів II ст. до н.е.: зброї й озброєння, землеробських знарядь, металевих елементів одягу, ножів. Археологічні дослідження тут заперечили будь-які сліди могильника – не виявлено слідів поховальних ям, людських кальцинованих кісток, глиняних урн, місць спалення.

Великий масив бастарнського світу і зона його стику з пшеворською культурою лежить в межах Західної України. Вивчені бастарнські пам'ятки недостатньо. Водночас тут є великі лісові масиви, в зоні Малого Полісся – болотисті райони, розмежовані піщаними острівцями, мисами, дюнами і де при детальному археологічному обстеженні слід сподіватись знахідки подібної категорії пам'яток.

Відродно було читати [с. 58-59] зауваження А. Коковського, що слід назавжди відмовитись від твердження, “популярного в польській літературі” (зауважимо: і в радянській та українській – теж), що основними продуктами, експортованими до Римської імперії з території *Barbaricum*, були збіжжя, стада худоби та залізо. Це, зазначає автор, було економічно невигідно. Вивозились насамперед хутро (за Є. Колендо), бурштин, невільники. Я повністю підтримую таку точку зору польських колег [Войнаровський, 2003а, с. 120-131], а до списку експортних товарів додаю (і навіть для пізньоримського часу поставлю на чолі цього переліку) вичинені шкіри – продукт стародавнього чинбарства, для III-IV ст. – виробничо й професійно спеціалізованого [Войнаровський, 2002, 22 с.; 2003, с. 111-133].

Я вбачаю інше, на мій погляд – більш простіше й логічне пояснення знахідок на території пшеворської культури статуеток і фігурок античних богів (“найбільш дискусійна категорія імпортів” – с. 60). За А. Коковським, принаймні деякі з них – сьогочасні імпорти, речі, привезені польською шляхтою з екзотичних подорожей в південні країни у XVIII-XIX ст. і які “за невияснених обставин пізніше потрапили до землі”. За А. Бандровським і М. Бандрівським, окремі статуетки й фігурки античних і східних богів на наших землях в римський час – сліди перебування на варварській території вексиліційних комісій – допоміжних римських загонів, що доглядали тут, зі середини, за дотриманням мирних угод варварів з Римом, охороняли дороги тощо [Бандрівський, Бандровський, 1992, с. 6-26; Бандровський, 1992, с. 84-91]. Серед їх членів були як власне римляни (звідси – й сліди культів античних богів), так і воїни, набрані в азійських провінціях Імперії і які принесли з собою в *Barbaricum* фігурки Гора, Ісиди, написи в честь малоазійського бога Долохена. Додамо, що багато римських майстрів втікали або переходили до варварів, відкривали тут виробництва (склоробне, ювелірне, гончарне), засновували факторії – і, водночас, молились своїм римським чи азійським богам. Свідчення цього – незвичні культові інсигнії на наших землях.

В пошуках аналогій однієї з особливостей поховального обряду пшеворської культури – невисоких курганів з трупоспаленнями в підосві і, що важливо, кремацією на місці поховання, зафіксованих для III ст. н.е. в Седлеміні біля Яроціна (південно-західна Великопольща), А. Коковський, крім насипів скандинавських, наводить й “могили, насипані напівкочовим пастушим людом, що заселяв Східні Карпати, і який відомий під назвою культури карпатських

курганів. Мало правдоподібно, аби їх представники могли дійти аж до Великопольщі” [с. 72]. Дослідження українськими археологами поселень та могильників культури карпатських курганів вказують на повністю осілий скотарсько-землеробський характер цієї культури: великі поселення (а не “кількаденні стоянки” – с. 236), розлогі курганні могильники з багатим інвентарем, у т.ч. й землеробським тощо. Походження в культурі карпатських курганів підкурганного обряду поховання – не в’ясане. Вважаю, що кургани – елемент поховального обряду лише частини носіїв культури карпатських курганів [Войнаровський, у друці] (на кілька сотень поселень культури відомо лише 24 курганні могильники [Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 136] – останні в Прикарпатті мали б відносно добре зберегтись і фіксуватись, цього ж немає), яка була кількісно невелика, але стояла на чолі племен III-IV ст. (кургани й їх інвентар як соціально значимі об’єкти, плід значних матеріальних затрат). Носії курганного обряду захоронення – прийшли населення, можливо, зі Східної Словаччини чи Північної Трансильванії. У цьому сенсі можуть мати спільні корені і пшеворські кургани в Седлемені, і кургани в Українському Закарпатті (Братове, Іза, Руське Поле – останні Л. Вакуленко нині теж відносить до пшеворських старожитностей і заперечує існування тут культури карпатських курганів – Вакуленко, 2003, с. 56-67), і поховання під насипами в Східному Прикарпатті (культура карпатських курганів). Факт появи на східних схилах Карпат таких курганів дуже нагадує шлях просування войовничих, в основному чоловічих, груп (даки?) на північ і північний схід у першій чверті I тис. н. е. Така лінія археологічного пошуку відповіді на питання появи підкурганного обряду поховання в Середній Європі є перспективною: зі Словаччини між верхів’ям Вісли й Одери і на Просну – усього якихось 400-500 км. Відсутність на цьому шляху курганів, можливо – свідчення швидкого проходження цієї території носіями підкурганного обряду поховання. Можливо, час й інтенсивність археологічних пошуків на цьому терені приведуть до виявлення курганів і тут.

Заключаючи свою статтю про пшеворську культуру, А. Коковський пише: *“Пшеворська культура протягом V ст. повинна була зникнути з археологічної карти Середньої Європи. Разом з нею зникли і вандалі... Рубіж старої епохи відзначає поява слов’ян”* [с. 81]. Вандалі, безумовно, відійшли у V ст. зі Східної Європи. Але інші, не германські, очевидно, носії пшеворської культури тут могли залишитись, про що свідчить ряд археологічних пам’яток другої половини V ст. І вони могли, разом з новоприйшлими зі сходу слов’янськими групами, сформувати місцеві особливості празької культури в краї. В розвиток статті А. Коковського про пшеворську культуру, в збірнику, як зазначалось, приводиться стаття М. Мачинської про фінал пшеворської культури. Авторка зазначає, що прийшли на Віслу та в південно-східну Польщу слов’яни, очевидно, не мали контактів з рештками місцевого населення” [с. 195]. І як доказ наводить спостереження М. Бжостовіч, що *“нізьоримська кружальна кераміка, на відміну від попереднього часу, ніколи не виступає в якісному стратегічному контексті разом з найстаршими слов’янськими знахідками”* [с. 195].

Але кружальний посуд – категорія не етнічна, а економічна: є сприятливі умови для виготовлення посуду на крузі і його поширення (ринок збуту – гончар на крузі виготовляє 50-70 посудин щодня, забезпечені торгові шляхи, грошовий обіг) – він існує (римська і, в меншій мірі, гунська доба), немає таких умов – посуд виключно ліпний. Умови, що склались в розглядуваних районах у ранньому середньовіччі (празькі та дзедзіцькі старожитності), не сприяли розвитку спеціалізованих виробництв (виняток – залізобобка й ковальство, вони, як життєво необхідні, є одвічно спеціалізованими галузями), а виготовлення кружального посуду – безумовно, виключно спеціалізоване виробництво, ремесло. Кружальний посуд у цій частині Європи після занепаду античності відсутній тому, що зникли умови для його продукування й збуту, а не через відхід з цієї території його попередніх виробників й користувачів – вандалів.

Ух ! Моя заздрість пройшла... Україна теж готує нині заявку на вступ в ЄС. Можливо, незабаром і в Україні експонуватимуться такі масштабні виставки і виходитимуть такі поважні їх каталоги.

600-літній період пшеворсько-кельтських, пшеворсько-зарубинецьких, пшеворсько-дакійських та пшеворсько-готських відносин – і є, власне, історією Східної Європи кінця

I тис. до н. е. – першої половини I тис. н. е. Саме тоді закладались підвалини сучасної етнічної карти Східної й Центральної Європи, обрисовувались контури нинішніх германо-слов'яно-фракійських земель, варварські народи виходили на арену європейської історії, створювались умови для їх переходу на державний рівень розвитку.

Вітаємо наших польських колег з іще однією подоланою сходинкою у пізнанні етнокультурної історії Польщі й суміжних територій двохтисячолітньої давності. Черга – за Україною !

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський М., Бандровський О.

- 1992 Поява пам'яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі (I-III ст. н. е.) // Україна в минулому. – Вип. II. – Київ-Львів. – С. 6-26

Бандровський О.Г.

- 1992 До питання про роль допоміжних з'єднань на Дакійському лімесі // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. – Вип. 27. – Львів. – С. 84-91

Баран В.Д.

- 1981 Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу – Київ. – 264 с.

Вакуленко Л.В.

- 2003 Етнокультурна ситуація на Українському Закарпатті в першій половині I тис. н. е. // Археологія. – 3. – С. 56-67

Войнаровський В.

- 1998 Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховант черняхівської культури // Записки НТШ. – Т. ССЧЧМ. – Львів. – С. 318-342

- 1999 Археологічні дослідження пам'яток II ст. до н.е. – XIV ст. н.е. на Чернівецьщині протягом 1980-1990-х років: джерела, бібліографія, проблематика (до подання нового матеріалу в експозиції ЧКМ // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Т. 3. – Чернівці. – С. 140-153

- 1999a Нові пам'ятки ранньоримського часу в Буковинському Прикарпатті (до підгрунтя черняхівської культури в краї) // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Т. XX. – Rzeszów-Krosno-Tarnów. – S. 189-214

- 2002 Давнє чинбарство на території України за археологічними даними – Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Львів. – 22 с.

- 2002a Борис Магомедов. Черняховская культура. Проблема этноса – Lublin, 2001. – 290 с. // Записки НТШ. Т. ССXLIV. – Львів. – С. 687-693 (рецензія)

- 2003 Давнє чинбарство на території України // Археологія. – 3. – С. 111-133

- 2003a Землеробство чи тваринництво: до питання про основу господарства у населення Західної України I тис. н.е. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наукових праць. – Том 2(16). – Чернівці. – С. 120-131

Войнаровський В., Марцинюк М.

- 2004 Нові археологічні матеріали з Червонограду та його околиць // Белз і Белзька земля. – Вип. I. – Белз. – С. 52-59

Козак Д.Н.

- 1992 Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.) – Київ. – 174 с.

Колпаков Е.М.

- 1990 Интерпретация археологической культуры // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. – Москва. – С. 14-26

Максимов Е.В.

- 1982 Зарубинецкая культура на территории УССР. – Київ. – 184 с.

Приходнюк О.М.

- 1994 Про форми та зміст етнокультурних археологічних структур (фінальна стадія первіснообщинного ладу) // Старожитності Русі – України – Київ. – С. 61-68

Седов В.В.

1979 Происхождение и ранняя история славян – Москва. – 160 с.

1990 Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период – Київ. – 486 с.

Тимощук Б.А., Никитина Г.Ф.

1978 Памятники первых веков н. э. у с. Неполоковцы // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. – Москва. – С. 89-94

Kachanowski P., Kozłowski J.

1998 Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) – Kraków. – 382 s.